

Maksim Maksimoviç Litvinov (1876-1951)

Maksim Maksimoviç Litvinov, 17 Temmuz 1876'da (Eski Rus Takvimi'ne göre 4 Temmuz 1876) o zaman Rus Çarlığı'nın kontrolünde olan Bialystok şehrinde doğmuştur. Aslen Litvanya Yahudilerinden olan Litvinov'un asıl adı Meir Henoch Mojszewich Wallach-Finkelstein'dir. Babası Moses Wallach-Finkelstein, bankacı, annesi Anna Wallach-Finkelstein ise ev hanımıdır.

Liseyi bitirdikten sonra üniversiteye girmesi engellenen Litvinov, 1893 yılında hayatını sürdürebilmek ve Almanya'da üniversite okumak için para kazanmak amacıyla Rus Çarlık ordusuna katılmıştır. Askerdeyken Rusçasını ilerletmiş ve Almanca ile Fransızca öğrenmiştir. Marksist literatürle ilk tanışması da Rus ordusunda gerçekleşmiştir.

Litvinov, Rus ordusuna başarılı bir şekilde hizmet etmiş ancak 1898 yılında Bakü'de yapılan bir eylemde; halkın üzerine ateş açmayı reddedince ordudan ayrılmak zorunda kalmıştır. 1898 yılında Bialystok'tan ayrılmış ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisine (RSDİP) üye olmuştur. RSDİP'e üye olduktan sonra Litvanya Yahudileri tarafından çok kullanılan Litvinov soyadını kullanmaya başlamıştır.

1900 yılında RSDİP'in Kiev Komitesine üye olmuş, çok sayıda grev ve eylemde görev aldıktan ve Marksist yayınlar için illegal bir matbaa kurduktan sonra 1901 yılında tutuklanmıştır. 18 ay hapis kaldıktan sonra RSDİP üyesi bir diğer devrimci olan Nikolay Bauman ile beraber hapisanede bir isyan çıkarmış ve çok sayıda mahkumla birlikte kaçmıştır. Rusya'dan ayrılıp İsviçre'ye geçen Litvinov, Cenevre'de *İskra* gazetesinin çatısı altında toplanan Marksistlerle buluşmuştur. Cenevre'de *İskra* gazetesinin Rusya'ya ulaştırılmasını sağlamakla görevlendirilmiştir.

30 Temmuz 1903'te başlayan RSDİP'in ikinci kongresinde Litvinov, Vladimir Lenin'le tanışmış ve Bolşevik hizbinin kurucu üyelerinden birisi hâline gelmiştir. 1904 yılında önce Rus Çarlığının güney bölgelerinde, daha sonra da Baltıklarda RSDİP teşkilatlarının kurulmasına önyak olmuştur. 1904'ün son yıllarında RSDİP Kuzeybatı Komitesine seçilmiş ve Lenin tarafından Rusya'da Bolşevik bir gazete kurmakla vazifelendirilmiştir. 1905'te Londra'da gerçekleşen RSDİP'in üçüncü kongresine de katılmıştır. Aynı yıl, İngiltere, Fransa ve Almanya'dan Bolşevikler için silah kaçırılması görevini de üstlenmiş ve Çarlık Rusya'sında çıkan ilk yasal gazete olan *Novaya Jizn* gazetesinin idarecisi olmuştur. 1906'da yine silah ve mühimmat tedariki için Avrupa başkentlerini dolaşmıştır. Silahların Rusya'ya taşınması için de Bulgaristan hükümetiyle bu silahların Ermeniler tarafından Türklere karşı kullanılacağını iddia ederek anlaşma sağlamıştır. On aylık bir çaba sonucunda iki bin tüfek ve altı yüz elli bin mermi taşıyan bir gemiyi Bulgaristan'dan yola çıkarmaya muvaffak olmuş, ancak gemiyi Romen yetkililer tarafından el konulmuştur.

Litvinov 1907 yılının Ağustos ayında İkinci Enternasyonel'in bir kongresine katılmak için Stuttgart'a gitmiştir. RSDİP Merkez Komitesi tarafından silah tedariki için yeniden görevlendirilmiştir. Litvinov'un faaliyetleri Rus gizli polisi Ohrana'nın dikkatini çekmiş ve Rus hükümeti tarafından Avrupa ülkelerine Litvinov'un tutuklanması talep edilmiştir. Litvinov, silah tedariki için Paris'teyken üzerinde Tiflis'teki banka soygunlarında çalınan 500 rublelik kâğıt paralar bulunmuştur. Bunun üzerine 4 Ocak 1908'de Fransız polisi tarafından tutuklanmıştır. Fransız sosyalistlerinin baskısı ve Fransa ile Rusya arasındaki diplomatik anlaşmazlıklardan dolayı kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra Fransız hükümetinden izin alarak yaklaşık on beş gün bir ayakkabıcı dükkanında çalışmış ve İngiltere'ye geçmesi için gerekli parayı kazanmıştır. Bundan sonra Paris'ten Londra'ya geçmiştir.

Londra'ya geçen Litvinov, burada Rus göçmenlere İngilizce öğretmeye başlamış ve İngiliz yayıncılar için kitap eleştirmenliği yapmıştır. İşinin getirdiği imkânları kullanarak yurtdışı seyahatlerini sürdürmüş ve bu şekilde Bolşevik faaliyetlerine devam etmiştir. 1913 yılında Lenin tarafından Avrupa'daki sosyal demokrat hareketlerle haberleşmeyi yürütmek ve RSDİP'in kararlarını İngilizce, Fransızca ve Almancaya çevirmek üzere görevlendirilmiştir. Londra'da kaldığı süre boyunca Çiçerin ile de yakın ilişkiler kurmuştur.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Litvinov, Rusya dışındaki tüm göçmenler gibi askerlik yapması için Rusya'ya çağrılmış, ancak İngiliz İşçi Partisinin girişimleri sonucunda Rusya'ya gönderilmemiştir. 14 Şubat 1915'te İtilaf Devletleri'nde faaliyet gösteren sosyalist partilerin konferansında konuşmuş ve savaş yanlısı sosyalist partileri ve milletvekillerini sert bir şekilde tenkit etmiştir. 1916 yılında Yahudi asıllı genç bir İngiliz yazar olan Ivy Teresa Lowe ile evlenmiştir. Litvinov, ölümüne kadar Ivy Teresa Lowe Litvinova ile evli kalmıştır. Maksim Litvinov'un Ivy Litvinova ile evliliğinden Mihail adlı bir oğlu ve Tatyana adlı bir kızı olmuştur. Litvinov'un oğlu Mihail Litvinov, Moskova Devlet Üniversitesinde mühendislik okumuş ve İkinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Kızı Tatyana Litvinova ise İngiliz edebiyatından çeşitli yazarların eserlerini Rusçaya tercüme ederek hayatını sürdürmüştür. Litvinov'un torunları Pavel Litvinov, Dimitri Litvinov, Mariya Slonim ve Vera Çalidze ise Sovyetler Birliği'nde muhalefetin önemli isimleri olmuşlardır.

Şubat Devrimi gerçekleştiğinde Litvinov, bu devrimi sevinçle karşılamış ve Londra'daki Rus Büyükelçiliğini basarak elçilikteki Rus Devlet Armasını ve Çar İkinci Nikolay'ın fotoğrafını indirtmiştir. Litvinov, Nisan 1917'de Rusya'ya gitmek istese de oğlu yeni doğduğu için bu seyahatten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 3 Ocak 1918'de Lenin tarafından Bolşevik Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi olarak atanmıştır.

Londra'daki diplomatik teşkilatı sıfırdan kurmak zorunda kalan Litvinov, diplomatik eğitimi olmaması, Londra'da ikamet eden Çarlık yanlısı Rus diplomatların muhalefeti, Bolşeviklerin savaş karşıtı tutumunun İngiliz kamuoyu üzerindeki olumsuz etkisi, Sovyet Rusya'nın İngiltere tarafından resmen tanınmaması ve İngiltere'nin Rus İç Savaşı'na askeri müdahalesinin getirdiği sıkıntılarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte İngilizce, Fransızca ve Almancayı akıcı bir şekilde konuşup yazması ona diplomatik görevlerde faydalı olmuş ve kolaylık sağlamıştır.

6 Eylül 1918'de Litvinov Rus İç Savaşı'nda İngiltere'nin müdahalesini protesto etmek için mitingler düzenlediği gerekçesiyle tutuklanmıştır. 10 gün sonra Litvinov serbest bırakılmış, Sovyetler Birliği'nde kalan İngiliz diplomatlarla bir değiş tokuş yapılmak suretiyle Norveç üzerinden Rusya'ya dönmüştür.

Ülkesine dönen Litvinov, Dışişleri Halk Komiserliği bünyesinde görevlendirilmiş, daha sonra Lenin tarafından İsveç'e barış görüşmeleri için gönderilmiştir. 23 Aralık 1918'de İtilaf Devletleri'ne bir barış önerisi sunmuş, bu teklifi kabul

görmemiştir. 30 Ocak 1919'da ise İsveç hükümeti tarafından sınır dışı edilmiştir. Yeniden Rusya'ya dönen Litvinov, diplomatik görevlerinin yanı sıra Sovyet Rusya içinde harcamaları ve üretimi denetleyen Devlet Kontrolü Halk Komiserliğinde de görev almıştır. 1919 yılının sonunda geldiğinde Avrupa'daki Rus esirlerinin salıverilmesi için Lenin tarafından görevlendirilmiştir. Danimarka'da on ay kalan Litvinov, Beyaz Ruslar tarafından linç girişimine maruz kalsa da Danimarkalı komünistler tarafından kurtarılmıştır. 12 Şubat 1920'de Litvinov, İngilizlerle Rus esirlerin iadesi yolunda bir anlaşma imzalamayı başarmıştır. Ayrıca Sovyet Rusya ile çeşitli ticaret anlaşmaları imzalanmasına da önayak olmuştur.

Danimarka'dan başarılı bir şekilde Rusya'ya dönen Litvinov, 1921 yılında Estonya'ya elçi olarak gönderilmiştir. Estonya'da kaldığı zaman zarfında 315 bin ton gıda malzemesinin Sovyet Rusya'ya gönderilmesini sağlamıştır. Yine 1921 yılında Avrupa'dan sorumlu Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı olmuştur. 1922 yılında Cenova Konferansı'na gönderilen Sovyet heyetinin içinde yer almıştır. 1925 yılında Türkiye ve Sovyetler Birliği (SSCB) arasındaki Ticaret Antlaşmasını imzalayan heyete katılması talep edilmiş ancak sağlık sebepleriyle bu talebi reddetmek zorunda kalmıştır.

Maksim Litvinov 1928 yılına kadar Çiçerin ile birlikte Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiserliğinin genişletilmesi ve geliştirilmesi için çalışmıştır. Dışişleri Halk Komiserliğinde görev yaptığı süre boyunca titiz, tutumlu ve dakik bir diplomat olarak ünlenmiştir. Litvinov 1928 yılından sonra Çiçerin'in hastalığı nedeniyle Dışişleri Halk Komiserliğine vekalet etmeye başlamıştır.

Dışişleri Halk Komiserliğine vekalet eden Litvinov, ilk olarak Kellogg-Briand Pakti'nı Sovyetler Birliği adına imzalamış, daha sonra 1929 yılında Kellogg-Briand Pakti'nda eksik olan yerlerin düzeltilmesi için 9 Şubat 1929'da Litvinov Pakti olarak anılan antlaşmanın imzalanmasını sağlamıştır. Türkiye, her iki pakta da katılmıştır.

Georgi Çiçerin hastayken yerine vekalet eden Litvinov, Çiçerin Dışişleri Halk Komiserliği görevinden çekilince Stalin tarafından 21 Temmuz 1930'da (Rus yazar Zinovy Sheinis'e göre 25 Temmuz 1930) asaleten Dışişleri Halk Komiseri olarak atanmıştır. 1930'lu yılların ilk yarısında Sovyet çıkarlarını korumak ve dünya çapında silahsızlanmayı sağlayabilmek için mücadele vermiştir.

Franklin Delano Roosevelt'in Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı seçilmesinden sonra Litvinov, ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi için 7 Kasım 1933'te ABD'ye bir seyahat düzenlemiştir. Bu seyahatinde ABD Başkanı Roosevelt ve ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull ile buluşmuştur. Yapılan görüşmelerde Sovyetler Birliği'nde müsadere edilen Amerikan mallarını geri isteyen ve SSCB'de hapsedilen Amerikan vatandaşlarının iade edilmesini talep eden ABD yönetimine karşı Sovyet çıkarlarını başarıyla savunmuştur. Roosevelt ve Hull ile yapılan görüşmelerden sonra ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik ilişkiler yeniden tesis edilmiştir. İlişkilerin yeniden tesisi hem Amerikan hem de Sovyet kamuoyunda iyi bir şekilde karşılanmıştır. Litvinov, ayrıca Amerikalı iş adamlarına Sovyetler Birliği'nde milyarlarca dolarlık yatırım fırsatları olduğunu iddia etmiş ve çok sayıda Amerikan şirketinin Sovyetler Birliği'nde faaliyet göstermesini sağlamıştır.

ABD ile ilişkilerin yeniden kurulmasından sonra Litvinov, dikkatini Nazi Almanya'sına çevirmiştir. Nazilere önlem alınabilmesi için Milletler Cemiyeti'ni yeniden canlandırmak isteyen Litvinov, Milletler Cemiyeti'nin 15 Eylül 1934'te Sovyetler Birliği'ni cemiyete davet etmesine önayak olmuştur. 1939 yılına kadar Litvinov, sıklıkla Cenevre'ye giderek Milletler Cemiyeti'nin toplantılarına katılmıştır. Litvinov, toplantılarda Milletler Cemiyeti'nin Almanya'ya, Japonya'ya ve

İtalya'ya karşı pasif tavırlarını eleştirmiş ve İspanyol İç Savaşı'nda Almanya ve İtalya'nın General Franco ve yandaşlarına destek vermesini de protesto etmiştir.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması sırasında da Litvinov, Batılı ülkelerin Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin arasını açmasına engel olmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki çıkarlarını da savunmaktan geri kalmamıştır.

1936 yılında Litvinov, Sovyetler Birliği Anayasası'nın yazımında görevlendirilmiştir. Bu tarihten sonra Stalin ile arası bozulmuştur. 1937 ve 1938 yılında gerçekleşen Büyük Tasfiyede Litvinov'un Dışişleri Halk Komiserliğine atadığı pek çok kişi hapse atılmış, sürgün edilmiş, idam edilmiş veya ortadan kaybolmuştur. Litvinov, devletin en üst kademelerinde görev alan çok sayıda kişinin ajan olarak yargılanması halinde hiçbir ülkenin Sovyetleri ciddiye almayacağından endişelenmiştir. Bu yüzden tasfiye edilenlerden bir kısmına göreve iade edilmeleri için kefil olmuşsa da bu talebi Stalin tarafından "sadece kendisine kefil olabileceği" ifade edilerek reddedilmiştir. Bunun üzerine tutuklanacağını düşündüğü diplomatları Sovyetler Birliği'ne geri çağırılmaya ve mümkün mertebe yurt dışında kalış sürelerini uzatmaya çalışmıştır. Dönemin İç İşleri Halk Komiseri Lavrenti Beria ve adamlarına çatışmadan teslim olmamak için her zaman yanında silah taşıdığı iddia edilen Litvinov, Büyük Tasfiyeden kimi gözlemcilerle göre kaderin bir cilvesi ile kimilerine göreyse Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) içinde kendisine gösterilen destekle ve Sovyetler Birliği Komünist Partisinin 18. Genel Kongresinde SBKP Merkez Komitesine seçilmesiyle kurtulmuştur.

Litvinov, 16 Mart 1938'de basına verdiği demeçte; Almanya'nın Çekoslovakya'nın toprak bütünlüğüne müdahale etmesi hâlinde Sovyetler Birliği'nin askeri bir müdahalede bulunacağını ilan etmiştir. Bu demeç, diplomatik çevrelerde olay yaratmış ve 25 Nisan 1938'de Kalinin ve Stalin, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını ifade etmişlerdir. Litvinov'un Milletler Cemiyeti toplantılarındaki konuşmaları da ortaya çıkan gerginliği yatıştırmaya ve Çekoslovakya'nın Münih Antlaşması ile bölünmesine engel olmaya yetmemiştir.

Çekoslovakya'nın ilhakından sonra Almanya ile ateşkes antlaşması imzalamak isteyen Litvinov'un Yahudi asıllı olması ve Nazi aleyhtarlığının buna engel olacağını düşünen Stalin, Litvinov'u Dışişleri Halk Komiserliğinden tasfiye etmek için hazırlıklara başlamıştır. İlk olarak çok sayıda diplomat Stalin'in emriyle, ancak Litvinov'dan habersiz bir şekilde Dışişleri Halk Komiserliğine tayin edilmiştir. İkinci olarak Dışişleri Halk Komiserliği personelinin Litvinov yerine Vyaçeslav Molotov'a rapor vermesi emredilmiştir. 27 Nisan 1939'da Litvinov, Stalin ve Molotov tarafından görüşmeye çağırılmış ve burada komiserlikteki personeli idare edemediği belirtilerek eleştirilmiştir. 4 Mayıs 1939 sabahı Molotov, Georgi Malenkov ve Lavrenti Beria'dan oluşan bir ekip tarafından Dışişleri Halk Komiserliği görevinden alındığı tebliğ edilerek ev hapsine götürülmüştür.

Siyasi hayattan tasfiye edilmesine rağmen hayatını kaybetmeyen yahut hapis, sürgün gibi cezalara çarptırılmayan Litvinov, yeniden diplomatik göreve çağırıldığı 1941 yılına kadar nispeten sakin bir hayat geçirmiş, ancak sürekli devlet tarafından takip edilmiştir. 1940 yılında Sovyetler Birliği İçişleri Halk Komiserliğine bağlı Kültür Komitesinin başına geçmesi teklif edilmiş, ancak bu teklifi görevin kendisine uygun olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Bunun üzerine Stalin'in emriyle SBKP Merkez Komitesinde gerçekleşen tartışmalı bir oturumdan sonra Merkez Komiteden ihraç edilmiştir. Ancak Litvinov'un uluslararası camiadaki ünü, Stalin karşıtı faaliyetlere katılmaması, Büyük Tasfiye sürecinde suçlanabileceği bir delilin olmaması ve Stalin'in gerektiğinde kullanılabilecek diplomatlara ihtiyaç duyması nedeniyle Büyük Tasfiye sürecinde ortadan kaldırılmamıştır.

Molotov ise ömrünün sonuna doğru verdiği mülakatlarda Litvinov'u; çalışkan ancak fırsatçı bir diplomat, karakterine uygun bir şekilde Sovyetler Birliği'nin dış siyasetine aykırı olarak gizli görüşmeler yapan ve Sovyetler Birliği tarafından yaptığı gizli görüşmeler yakalandığı için kendisine güvenilmeyen bir kişilik olarak tasvir etmiş, Litvinov'un Büyük Tasfiye sürecinde hayatta kalmasını ise rastlantı olarak nitelendirmiştir. Litvinov da ABD Dışişleri Bakanlık Müsteşarı Summer Wells'le yaptığı bir görüşmede Molotov'u Sovyetler Birliği'nde işini düzgün yapan diplomat bırakmamakla suçlamıştır.

Almanya'nın 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etmesiyle Litvinov, Molotov'dan kendisine diplomatik bir görev verilmesini istemiştir. 23 Haziran'da Stalin tarafından çağrılarak kendisinin Dışişleri Halk Komiserliği içinde bir görev alacağı, ancak Halk Komiseri olmayacağı tebliğ edilmiştir. Bunun üzerine Sovyet radyolarında İngiliz ve Amerikan kamuoyuna yönelik konuşmalar yapmaya ve yabancı gazetelerde yazılar yayınlamaya başlamıştır. Ancak kısa bir süre Molotov-Ribbentrop Paktı ile ilişkin bir demecinden dolayı Molotov ve Stalin tarafından azarlanmış ve görevine son verilmiştir.

10 Kasım 1941'e kadar Dışişleri Halk Komiserliği emrinde bir müşavir olarak görevlendirilen Litvinov, bu tarihte Stalin ve Molotov'un emriyle Sovyetler Birliği'nin ABD Büyükelçisi olarak tayin edilmiştir. Litvinov, savaş zamanında kendisine verilen her görevi sorgusuz kabul edeceğini belirterek hemen hazırlıklara başlamıştır. Stalin tarafından ABD'nin en kısa sürede Sovyetler Birliğine maddi destek vermesini ve Almanya'ya karşı ikinci bir cephe açmasını sağlaması için özel olarak görevlendirilmiştir. 12 Kasım 1941'de ailesiyle birlikte ABD'ye hareket etmiş, 30.000 km süren bir yolculuktan ve Pearl Harbor Baskınından son anda kurtulduktan sonra 6 Aralık 1941'de ABD'ye ulaşmıştır. 1942 yılında ABD Büyükelçiliğiyle eşzamanlı olarak Küba Büyükelçiliğine de tayin edilmiştir. 6 Ağustos 1942'de Sovyetler Birliği'ne askeri yardım gönderilmesi için ABD ve İngiltere ile bir antlaşma imzalanmasını sağlamayı başarmıştır. 22 Ağustos 1943'te de Büyükelçilik görevinden alınmış ve Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı olarak atanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Litvinov, bir yıl boyunca Dışişleri Halk Komiser Yardımcılığı görevini sürdürmüştür. Ayrıca SSCB'nin yasama organı olan Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet'ine de seçilmiştir. Ancak, Richard Hottelet adlı Amerikalı bir gazeteciye verdiği "Kremlin'in Hitler'i andıran uzlaşmaz tavrı ve iki ülke arasındaki ideolojik farklılıklar nedeniyle ABD ile Sovyetler Birliği arasında bir savaşın kaçınılmaz olduğuna" ilişkin bir beyanat nedeniyle görevinden alınmıştır. Sovyetler Birliği Bilimler Akademisine üye olarak seçilmesi teklifini ise bilim adamı olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir.

Diplomatlık görevini kesin olarak terk eden Litvinov, emeklilik günlerini sakin bir şekilde geçirmiştir. Hayatının son yıllarında SBKP'ye ve Sovyetlerin dış politikasına karşı eleştirel yaklaşmaya başlamıştır. 1951 yılının ikinci yarısında kalbinden rahatsızlanmış ve resmî açıklamalara göre 31 Aralık 1951'de geçirdiği bir kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir. 3 Ocak 1952'de Dışişleri Halk Komiserliğinde küçük çaplı bir cenaze töreni düzenlendikten sonra 4 Ocak'ta defnedilmiştir. Litvinov'un çocukları da babalarının eceliyle öldüğünü, ancak birkaç yıl daha yaşaması hâlinde Stalin tarafından Yahudi olduğu için tasfiye edileceğini iddia etmişlerdir.

Bazı Sovyet muhaliflerinin iddialarına göreyse Stalin, Litvinov'un ortadan kaldırılmasını emretmiş, bu emir üzerine Litvinov, 31 Aralık 1951'de arabasına bir kamyonun kasıtlı bir şekilde çarpması sonucunda yaralanmış, tedavi gördüğü hastanede ölmüştür. Maksim Litvinov, ölümünden yaklaşık yirmi sene sonra Sovyetler Birliği'nde başarılı bir diplomat ve azimli bir devrimci olarak anılmaya başlanmıştır.

Çağatay BENHÜR

KAYNAKÇA

Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Ed. A.M. Prohorov, İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya, Moskova 1971.

ÇUYEV, Feliks. **Molotov Anlatıyor: Stalin'in Sağkoluyla Yapılan 140 Görüşme**, (Çev. Suna Kabasakal), Yordam Yayınları, İstanbul 2007.

Dokumenti Vneşney politiki SSSR, İzdatelstvo Politicheskoy literaturı, Moskova, 1968.

HOLROYD-DOVETON, John. **Maxim Litvinov: A Biography**, Woodland Publications, London 2013.

PHILIPS, Hugh D., **Between the Revolution and the West: A Political Biography of Maxim M. Litvinov**, Westview Press, Boulder 1992.

SHEINIS, Zinovy, **Maxim Litvinov**, Progress Publishers, Moskova 1990.

Sovetskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya, Ed. E.M. Jukov, Sovetskaya Ensiklopediya, Moskova 1963.

TZOULİADİS, Tim. **The Forsaken: An American Tragedy in Stalin's Russia**, The Penguin Press, New York 2008.

ZALESSKİY, K.A, **İmperiya Stalina**, Veçe, Moskova 2000.

29/03/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/maksim-maksimovic-litvinov-1876-1951/?pdf=7300> adresinden erişilmiştir